

haast schrijven: uiteraard, aangelegenheden waarover men van mening kan verschillen. Zo zet ik een vraagteken bij de mededeling — of kunnen wij haar beter een suggestie noemen? — op pagina 46 dat aan de oprichting van het Koninklijk instituut voor de marine alleen 'enkele weinig gelukkige opleidingsexperimenten' vooraf zijn gegaan. Ingewijden zal uit de vermelding van de verklaring op erewoord al duidelijk zijn dat de auteur niet schroomt om ook controversiële zaken aan te roeren. Dat gebeurt met name in hoofdstuk 6, dat handelt over 'het ontslag in de praktijk'. Daar komt onder andere uitvoerig aan de orde het ongevraagd eervol ontslag dat na de Tweede Wereldoorlog werd verleend aan de latere generaal B. R. P. F. Hasselman en majoor J. N. Breunese en leidde tot geruchtmakende 'affaires'; Hasselman werd na enige tijd gerehabiliteerd.

De aantrekkelijkheid van de tekst wordt niet weinig vergroot door lange citaten uit de eigentijdse literatuur over diverse behandelde onderwerpen, die als *entrefilets* geplaatst zijn en die het boek mede het karakter van een bronnenpublicatie geven. Wie geïnteresseerd is in fenomenen als wellevendheidsvoorschriften en bepalingen over het officiershuwelijk vindt daar veel interessants. Het boek is goed verzorgd en voorzien van vele zeldzame casu quo ongebruikelijke afbeeldingen; mijn favorieten daaronder zijn die op pagina 74, waar men vijf Nederlandse generaals ziet zoals deze zich in 1943 in Duitse krijgsgevangenschap bevonden, en op pagina 83, waar kennelijk de zoon van de auteur bij zijn beëdiging als marineofficier is afgebeeld.

Jammer is dat met voorletters en met de spelling van namen wat slordig wordt omgesprongen. Om enkele voorbeelden te noemen: 'Willi Sluifers' (51) is ten rechte Willy Sluiter; de op pagina 91 genoemde J. G. Pabst is vrijwel zeker J. C. Pabst, de latere Nederlandse gezant te Tokio. Dergelijke oneffenheden doen echter nauwelijks af aan de waarde van dit boek. Wie ooit een sociale geschiedenis van de Nederlandse officier in de negentiende en twintigste eeuw wil schrijven, zal móeten steunen op 'het boek van Jan Schuiten'.

Ph. M. Bosscher

B. Abbo-Tilstra, *Om de sînens fan it Fryske folk. Tuberculose en haar bestrijding bij bevolking en veestapel in Fryslân, 1890-1940* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2002; Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002, xv + 467 blz., ISBN 90 6171 929 1).

In april 2002 promoveerde de arts B. Abbo-Tilstra op een historisch proefschrift over de tuberculosebestrijding in Friesland tussen 1890 en 1940. Zij was persoonlijk met het onderwerp verbonden: van 1980 tot 1990 was ze in deze sector werkzaam geweest en de grootmoeder naar wie zij is genoemd, was in 1920 aan die ziekte overleden. Belangrijker zal echter zijn geweest, dat een medisch-historische studie over dit onderwerp tot dusverre ontbrak. De Friese aanduiding *beppe* voor grootmoeder en de Friese titel van het boek maken duidelijk, dat zij een speciale band met haar geboorteprovincie heeft behouden.

Tuberculose — of 'tering' — was tot ver in de twintigste eeuw in de westerse wereld een gevreesde ziekte, vaak met dodelijke afloop. Tussen 1866 en 1871 bezweken daaraan jaarlijks meer mensen dan aan de cholera- en pokkenepidemieën in die jaren. Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw schommelde het promillage van de bevolking dat aan tuberculose overleed landelijk tussen de 1,5 en 2, om pas na 1920 af te nemen. In Friesland was de sterfte tot 1900 nog wat hoger dan het landelijke gemiddelde en Leeuwarden en Franeker hadden een nog weer iets hoger sterftecijfer.

Het proefschrift biedt een helder overzicht van de ontwikkeling van de modern opgezette

organisatie van de tuberculosebestrijding in Friesland. Het boek behandelt eerst de medische opvattingen over tuberculose en de bestrijding daarvan en de rol die de overheid daarbij (lange tijd vooral niet) speelde. De richtingstrijd in de Nederlandse medische wereld over de wijze om tuberculose te bestrijden — via een directe aanpak of op indirecte, preventieve wijze — komt daarbij uitvoerig aan de orde. Verderop in het boek wordt duidelijk, dat deze discussie ook in Friesland werd gevoerd. Het mag een verdienste van de auteur worden genoemd, dat zij een dergelijk specialistisch thema ook voor niet-deskundigen op dit terrein begrijpelijk weet neer te zetten.

In de volgende hoofdstukken wordt de tuberculosebestrijding bij mensen en vee in Friesland uitvoerig behandeld. Aan het boek is een ruime cijferbijlage toegevoegd, terwijl tevens in bijlagen aandacht wordt besteed aan het dagboek van een patiënte en aan enkele belangrijke figuren op het gebied van de tbc-bestrijding in die provincie.

Na 1900 werd in Nederland een begin gemaakt met de systematische bestrijding van de tuberculose. Achteraf gezien is het verbazingwekkend te noemen dat de overheid daarbij aanvankelijk sterk op de achtergrond bleef, terwijl ze rond 1900 bijvoorbeeld op het terrein van de woningbouw en de arbeidsveiligheid wel op voortvarende wijze initiatieven nam. In het onderwijs — de auteur maakt zich daar nog kwaad om — bleken tuberculeuze onderwijzers immers een belangrijke besmettingsbron. Opvallend is tevens dat artsen zich om redenen van privacy tegen een aangifteplicht verzetten.

De tuberculosebestrijding in Friesland volgde in grote lijnen de centrale activiteiten die in het westen van ons land werden gestart. Friese artsen en Groene Kruisbesturen waren daarbij vanaf het begin betrokken. In 1908 kreeg Leeuwarden als eerste plaats in Friesland een consultatiebureau. In 1909 werd de tbc-bestrijding in provinciaal verband georganiseerd en in 1910 kwam te Joure het Fries volkssanatorium. In Friesland werd gekozen voor de directe methode: de ziekte bestrijden, waar deze werd aangetroffen. Friese burgers gaven graag voor hun sanatorium en de tbc-bestrijding via plaatselijke *kriten* van de provinciale organisatie.

Pas toen de resultaten van de gesubsidieerde tuberculosebestrijding van de eerste decennia van de twintigste eeuw tegenvielen, greep de rijksoverheid in. Deze kreeg een andere structuur, waarbij inspecties van de volksgezondheid werden ingeschakeld en er kwam een landelijk netwerk van consultatiebureaus. Apart voor Friesland was dat daar in 1927 één niet-verzuidde provinciale organisatie ontstond. Geleidelijk gaven nu ook de artsen zich gewonnen. Het resultaat van de nieuwe aanpak was dat de sterfte aan tuberculose afnam. In Friesland was die afname zodanig, dat deze provincie, in de negentiende eeuw nog een middenmoter, in de jaren kort voor de Tweede Wereldoorlog het gewest werd met de geringste sterfte aan deze ziekte. De daling onder het landelijke gemiddelde was overigens al aan het begin van de twintigste eeuw begonnen.

Veeartsen waren reeds in de negentiende eeuw begonnen met de bestrijding van tbc onder het vee. De agrarische provincie Friesland bleek op dit terrein een duidelijke koploper. Op initiatief van de boeren kwam daar in 1919 — zonder overheidssubsidie — een gezondheidsdienst voor vee tot stand. Tot na de Tweede Wereldoorlog was deze de enige in Nederland. Het resultaat was dat Friesland in 1950 als eerste provincie een tuberculosevrije veestapel bezat.

Het boek van Abbo-Tilstra biedt een gedegen overzicht van de tuberculosebestrijding in Friesland. Jammer genoeg was het de auteur vanwege de omvang van haar onderzoek niet mogelijk vergelijkenderwijs de ontwikkelingen in andere provincies naast de Friese te plaatsen. Dan was een breder beeld ontstaan. Nu wordt slechts vergeleken met landelijke gemiddelden en ontwikkelingen. Ook mis ik een plaatsing van de tuberculosebestrijding binnen het geheel van de Nederlandse volksgezondheidszorg. In het algemeen kan overigens worden opgemerkt, dat

weinig aan de politieke en sociaal-economische context wordt gerefereerd. Soms leidt dat tot een verkeerde gevolgtrekking. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat, hoewel Friesland in de negentiende eeuw tot de sociale probleemgebieden van Nederland was gaan behoren, de tbc-bestrijding er voortvarend werd aangepakt. De auteur geeft in de 'Nabeschouwingen en conclusies' als verklaring, dat er 'een niet te ontkennen Fries-nationalistisch element' te bespeuren was bij de totstandkoming van verscheidene regionale instellingen, zowel bij de bestrijding van de tuberculosebestrijding onder de bevolking als die bij het vee. Ik zou daar vraagtekens bij willen zetten. Zeker, er was een zichtbare betrokkenheid van de bevolking bij de instellingen in de eigen provincie in hun afdelingen. Dat deze *kriten* werden genoemd komt ook voort uit de eigen taal van de provincie, maar dit is nog geen teken van Fries-nationalisme. Evenmin als dat het voorlopren van Friesland bij de tbc-bestrijding onder het vee daarmee te maken had. De moderne inrichting van de zuivelsector in die provincie was er veeleer de oorzaak van, dat de Friese boeren via hun organisaties en hun coöperatieve zuivelfabrieken deze zaak aanpakten. Eerder gaat het hier dus om regionale accenten.

Afgezien van de punten van kritiek kan de dissertatie van Abbo-Tilstra een gedegen studie worden genoemd, die een waardevolle bijdrage levert aan de Nederlandse medisch-historische geschiedenis. Omdat de tbc-bestrijding in Friesland in grote lijnen die in de rest van het land volgde, mag deze studie daarom gelden als een *case* voor de landelijke ontwikkeling.

Johan Frieswijk

H. M. L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse landbouw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002, *Historia Agriculturae* XXXII; Groningen, Wageningen: Nederlands agronomisch historisch instituut, 2002, 372 blz., ISBN 90 367 1589 x).

Het mag een klein wonder heten dat de Stichting voor de landbouw in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog is gerealiseerd, gezien de grote verscheidenheid aan belangen in de landbouw met zijn veelheid van organisaties en gezien de belangentegenstellingen tussen boeren en landarbeiders. Was de totstandkoming van het Landbouwschap (zoals de Stichting voor de landbouw vanaf 1954 ging heten) als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan voor Nederland al vrij uniek, binnen de Europese Gemeenschap kende geen enkel ander land een samenwerkingsverband tussen boeren- en landarbeiderorganisaties. Het Landbouwschap dankt zijn bestaan voor een niet onaanzienlijk deel aan de landbouwvoorman H. D. Louwes die door zijn bemiddelend optreden de partijen op één lijn wist te krijgen. Dit althans is het beeld dat oprijst uit het proefschrift van Geurts en waarnaar de titel *Burgemeester van de Nederlandse landbouw* verwijst. Het centrale onderzoeksthema is de manier waarop Louwes vorm heeft gegeven aan het samenwerkingsverband tussen de georganiseerde boeren en arbeiders. Geurts heeft zich niet beperkt tot de naoorlogse Nederlandse geschiedenis van het landbouworganisatiewezen. De werkzaamheden van Louwes als voorzitter van de Groninger maatschappij van landbouw (GML) en van het overkoepelende Koninklijk Nederlandsch landbouw-comité (KNLC) tijdens het interbellum en zijn behoedzaam manoeuvreren gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn ook in het verhaal meegenomen.

In het eerste van de vijf, overwegend chronologisch geordende, hoofdstukken schetst de auteur het maatschappelijke, politieke en culturele klimaat, waarin de jonge Louwes in de Groninger Westpolder is opgegroeid en besteedt zij tevens aandacht aan de voorouders en familie-